

Лідія Лазурко (Дрогобич)
Богдан Янишин (Київ)

Образи Речі Посполитої на сторінках польських історичних часописів Львова XIX – поч. XX ст.

У XIX – XX ст. професійний світ львівських істориків демонстрував неабиякий видавничий плюралізм, що проявлявся у появі значної кількості спеціалізованих видань. У львівській історичній науці того часу появилася низка періодичних наукових проєктів різного рівня фаховості і галузевості та з різною специфікою наповнення власного змісту історичним матеріалом. Постання кожного з них мало свою мотивацію та було, передовсім, квінтесенцією реалізації пізнавальних інтересів їхніх творців. Шпальта часописів, що зберігають в собі публічний образ тодішньої історичної науки, є важливим джерелом реконструкції системи наукових цінностей епохи, тематичних пріоритетів, історіографічних сюжетів та уявлень про минуле. Нашу увагу привернуло питання представлення образів Речі Посполитої на сторінках польськомовної наукової історичної преси – від часу її появи у XIX ст. до розквіту початку XX ст.

Постання наукової історичної періодики у Львові розпочалося у 20-ті рр. XIX ст. у форматі криптоісторичних видань і було пов'язане, передовсім, зі становленням Оссолінеуму. Його друкований орган, з перервами і під різними назвами, видавався протягом 1828–1869 рр. Згодом, зі зростанням попиту на історичне знання і творенням фахового історіографічного середовища, покликано задовольняти цей попит, репертуар видань розширюється. У 70–80-х рр. XIX ст. починають діяльність «Przewodnik Naukowy i Literacki» (1873–1919), «Przegląd Archeologiczny» (1876–1888) та «Kwartalnik Historyczny» (1887–1939). У 1908 р. виокремлюються такі вузькоспеціальні видання як «Miesięcznik Heraldyczny» (1908–1915) та «Rocznik Towarzystwa Heraldycznego» (1908–1913). Початок століття ознаменувався також появою дещо тенденційного і пропагандистського часопису «Ruś» (1911 р.), що виник на хвилі загострення соціальних та національних протистоянь того часу.

«Без обличчя», або «образ без образу» – відмінна риса першого періоду часописання у Львові XIX ст., у якому на сторінках першого видання Оссолінеуму було заборонено цензурою вживати такі поняття, які би вказували присутність історії польської держави. Прикметною особливістю перших криптоісторичних видань було те, що вони часто виступали площадкою для «театру одного актора», коли роль редактора і автора виконувала одна особа. Як зазначав К. Шайноха: «Через брак людей, які «пишуть» у Львові, не рідко бувало, що цілий номер редактор мусів заповнити власними текстами¹. Так, властиво, було й з періодичним виданням Оссолінеуму, яке готував директор Закладу Ф. Сярчинський. Між проєктом часопису та його втіленням у життя був напружений, в інтелектуальному і емоційному сенсах, час підготовки матеріалів першого

¹ D. Malczewska-Pawelec, Karol Szajnocha (1818–1868) [w:] Jerzy Maternicki (red.): *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*, Rzeszów: Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007, s. 106.

зошита та очікування на рішення органів цензури¹. Наприкінці березня 1828 р. дозвіл на видання часопису було видано і Ф. Сярчинський приступив до правки текстів, вилучаючи, відповідно до вимог цензора, такі поняття як «народ», «нація», «вітчизна» «вітчизняний» і намагаючись не згубити сенсу написаного. Ці «вправляння у майстерності» не минули марно, оскільки уже наступний зошит часопису, підготовлений Ф. Сярчинським до кінця квітня 1828 р., не викликав у представників влади жодних зауважень². Відтак, у вихолощеному цензором виданні образ Речі Посполитої вгадується між рядками: переважно у повідомленнях про співвітчизників (особливо галичан), які уславилися в світі (наприклад про героя Віденської битви М. Кульчицького). А активна політична діяльність Костянтин Слотвінського – наступника Ф. Сярчинського, яка припала на початок драматичних 30-х рр. XIX ст., взагалі призвела до закриття часопису. Видання відновилося у 1842 році, проте більш-менш повноцінно запрацювало допіру у 1847 р., а у 1848 р. знову було закрите через політичні обставини та економічні проблеми.

Щоправда, у цей короткий період на його сторінках появляється розвідка історіософського характеру К. Шайнохи «Загальний погляд на усю історію Польщі», у якій він представляв Польщу західноєвропейською країною, що в силу свого географічного розташування дещо відставала від Заходу у власному цивілізаційному розвитку³. Відтак розташування поміж двома світами – цивілізованим Заходом та варварським Сходом визначало Польщі місію бути оборонницею (щитом Заходу) та поширювати його цивілізаційні здобутки на Схід, на периферію Європи (Литву та Русь), що мало віддаляти варварську небезпеку від серця континенту. Таке емоційно забарвлене, властиве тому часові і тим умовам, в яких жив і творив К. Шайноха та його колеги, представлення «оборонного» образу держави, неабияк вплинуло на подальше формування уявлень про Польщу.

Варіації на цю тему трапляються на сторінках часопису «Przegląd Archeologiczny» у другий період його існування, що припадав на початок 80-х рр. XIX ст., коли видання потрапило під опіку цісарсько-королівської служби консерваторів давніх пам'яток, а Towarzystwo Archeologiczne очолив Войцех Дідушицький. Він був творцем концепції польського месіанізму, згідно з якою слов'яни мали перебрати цивілізаційне лідерство від германського світу, а Польща – претендувати на першість серед слов'янства, протиставивши російському панславізму «ягеллонську ідею» мирного співжиття різних народів на одній землі, серед яких українцям відводилася основна роль.

На сторінках «Przeglądu Archeologicznego» є розвідки В. Дідушицького, присвячені руському мистецтву. Зокрема в рубриці «Дослідження» в першому номері часопису за 1882 р. було опубліковано його нарис про дерев'яні будівлі на Русі – таку собі сповнену теплом та замилюванням, романтизовану замальовку

¹ A. Kawalec, *Lwowski okres w życiu i działalności naukowej Franciszka Siarczyńskiego*. Prace wydawnicze i dzieła historyczne [w:] *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.*, t. 2, red. J. Maternicki, L. Zaszkiłniak, Rzeszów: wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004, s. 35–58.

² Там само, s. 42.

³ K. Szajnocha, *Pogląd na ogół Dziejów Polskich* [w:] *Biblioteka Ossolińskich*, 1847, t. 1, z. 1, s. 1–32.

про споруди, в яких «руське лицарство захищало християнський захід від татарських навал»¹.

На матеріалах часопису «Kwartalnik Historyczny», першого професійного історичного часопису універсального характеру, що видавався у Львові від 1887 р., можемо простежити еволюцію образу Речі Посполитої як передмур'я християнства у міжвоєнний період. Найбільш випукло він промальовується у дискусіях, зокрема в обговореннях питань, пов'язаних із минулим найбільшого східного сусіда – Росії. Тут ми бачимо ще один різновид образу «передмурів християнства» Речі Посполитої, побудований на смисловому контрасті: деспотична, поганська Росія і вільнолюбна, правдиво християнська Польща. Річ Посполита представлялася як бастион свободи, що захищає Європу від азійського деспотизму у його московському і турецько-татарському виявах². Інформативною ілюстрацією цього є аналіз Ф. Папе витоків польсько-московського протистояння XV–XVI ст., що появився на сторінках часопису після польсько-більшовицької війни, вочевидь, як спроба її осмислення через проведення певних історичних паралелей³. Як зазначав А. Вежбіцкі: «Зі здобуттям незалежності, польсько-більшовицька війна, що символічно зупинила поширення на Захід комуністичних ідей, у польській суспільній думці ще більше утверджує переконання, що історичною місією Польщі, як «оборонця римської християнської цивілізації», є захист західного світу від комунізму»⁴.

Цей же образ Речі Посполитої спостерігаємо у матеріалах часопису, присвячених Віденській битві 1683 р., що мала епохальне значення, оскільки поклала край турецькій експансії в Центральній Європі. Так, метою опублікованого в часописі дослідження М. Кукеля було з'ясування особливостей військових сил Речі Посполитої напередодні битви під Віднем, зокрема, генези характеру армії та ролі Яна III Собеського у її створенні⁵. Позитивні відгуки співпрацівників часопису отримала праця О.Є. Пенянкека про роль польського лицарства у Віденській битві⁶. Дослідження східного напрямку політики Яна III Собеського в тому вигляді, у якому вона розгорталася після битви під Віднем, у серії опублікованих у часописі розвідок здійснив Ч. Хованец⁷.

Одним із завдань польської історичної науки зламу XIX – XX ст., у контексті тих викликів, які переживала ця розділена держава, було обстоювання права навласне історичне минуле. Дискусії, які розгорталися на шпальтах часопису між польськими та німецькими істориками, добре ілюструють цей процес та

¹ W. Dzieduszycki, Budowle drewniane na Rusi [w:] Przegląd archeologiczny, 1882, z. 1, s. 11–18.

² A. Wierzbicki, Groźni i wielcy Polska myśl historyczna XIX i XX wieku wobec rosyjskiej despotii, Warszawa 2001, s. 13.

³ F. Papée, Jagiellonowie a Moskwa, Kwartalnik Historyczny, 1922, s. 41–50.

⁴ A. Wierzbicki, Groźni i wielcy..., s. 175.

⁵ M. Kukiel, Polski wysiłek zbrojny roku 1683 [w:] Kwartalnik Historyczny, 1933, s. 161–181.

⁶ M. Kukiel, [Rec.:] Pieniężek O. J. Rycerstwo polskie w wyprawie wiedeńskiej pod wodzę króla Jana Sobieskiego [w:] Kwartalnik Historyczny, 1933, s. 664–668.

⁷ C. Chowaniec, Z dziejów polityki Jana III na Bliskim Wschodzie 1683–1686 [w:] Kwartalnik Historyczny, 1926, s. 151–160; C. Chowaniec, Sobieski wobec Tatarszczyzny 1683–1685 rr. [w:] Kwartalnik Historyczny, 1928, s. 59–67.

дають багатий історіографічний матеріал для дослідження нашої теми. Відстежуючи розгортання діалогу між Польщею та її західними сусідами, спробуємо змалювати той образ Речі Посполитої, який поставав на перетині професійного зацікавлення минулим та потребою відстоювання власних національних інтересів.

Отож, яким би могутнім західним bastionом цивілізації не представляли Річ Посполиту польські дослідники, для істориків Німеччини це був орієнтальний край. Орієнталістський образ Речі Посполитої викликав неабиякий резонанс і на сторінках часопису «Kwartalnik Historyczny», де бачимо спроби протистояти його основним кліше. Так, О. Бальцер у дослідженні про німецьку колонізацію зауважував, що «історія німців» у Підкарпатському краї, як і в інших місцевостях Польщі, якою нас обдаровують німецькі автори нашого часу, вимагає далекосяжних редукцій та обмежень. Наплив німецького елемента насправді був значно меншим, а зиск, який Польща отримала з його господарської праці, культурно-цивілізаційних ресурсів значно скромніший, аніж це представляють окремі «історики». Адже німці, котрі на зорі свого історичного буття поглинули численні паростки римської культури, згодом самі користали з високорозвиненої романської культури¹.

Особливого звучання цей орієнтальний образ Польщі отримав у 30-ті рр. ХХ ст. Зокрема саме тоді оприявнилося гостре польсько-німецьке протистояння, про що свідчить історіографічна дискусія довкола збірника статей німецьких істориків під назвою «Німеччина і Польща» (1933 р.). Історіографічні засади цієї праці відображали традиційне для німецької науки бачення культуртрегерської місії німців на польських землях, декларування односторонньої залежності історії Польщі від Німеччини. У відповідь на це дослідження на сторінках часопису колектив авторів під керівництвом С. Закшевського опублікував рецензії та критичні огляди, у яких висловлювалося рішуче заперечення концепції збірника, нав'язаної, на їхнє переконання, неприхованим національним шовінізмом². Лейтмотивом цієї пропагандистської за своєю суттю праці німецьких істориків була теза про те, що Польща всією своєю культурою та цивілізаційними здобутками завдячує лише німцям. У відповідь на це польські дослідники зауважували, що «підкреслюючи доробок германського заходу, спрямованого на схід, автори забули зазначити, що східнослов'янські країни могли взамін дати і давали німцям»³.

Ще один яскравий образ, який подають нам матеріали наукової історичної та крипто історичної преси Львова означеного періоду – це образ втраченого раю. Свого часу він зародився у романтичній польській історіографії і, згодом, розвинувся в ягеллонську ідею. Апелування до спільного минулого, а, відтак, і до країни, що це забезпечувала, спостерігається ще при вивченні матеріалів

¹ O. Balzer, O Niemcach w Polsce [w:] Kwartalnik Historyczny, 1911, s. 447.

² S. Zakrzewski, Niemcy i Polska. zamiast przedmowy [w:] Kwartalnik Historyczny, 1934, s. 776–788; J. Kostrzewski, [Rec.] W. Unverzagt, Zur Vorgeschichte des ostdeutschen Raumes [w:] Kwartalnik Historyczny, 1934, s. 791; F. Pohorecki, [Rec.] Deutschland und Polen [w:] Kwartalnik Historyczny, 1933, s. 508–512; T. E. Modelski, Niemcy i Polska. Zakończenie dyskusji [w:] Kwartalnik Historyczny, 1934, s. 880–886.

³ J. Kostrzewski, [Rec.] W. Unverzagt, Zur Vorgeschichte des ostdeutschen Raumes [w:] Kwartalnik Historyczny, 1934, s. 791.

спеціалізованої наукової преси Львова 70-х рр. XIX ст., пов'язаної не з історією, а з археологією¹, що тоді допіру почала виокремлюватися з лона історії культури. Тут ми не побачимо прямих вказівок на історію Речі Посполитої, але, відзначимо, альянз цієї теми не бракувало. Побіжно згадуваний часопис «Przegląd Archeologiczny», створений у 1876 р., був органом львівського Towarzystwa Archeologicznego. У цій іпостасі він проіснував не довго, і у 80-ті рр. XX ст. потрапив під опіку цісарсько-королівської служби збереження давніх пам'яток. Проте, на мапі розвитку історичної науки Львова часопис відзначився не декларативною наднаціональною спрямованістю.

Територіальна специфіка існування організації археологів і її видання виявилася в тому, що Товариство, як наголошує Н. Булик, членським складом і мовою було польським, однак, існуючи у середовищі Львова і Східної Галичини, зосереджувало навколо себе і українських дослідників². Творець часопису С. Крижанівський, апелюючи до ідеї «славного спільного минулого», на першому засіданні товариства говорив: «...До спільної праці над доісторичною археологією в нашому Товаристві слід закликати вчених всіх народностей і племен, а перш за все спільних нам родом слов'янських племен-побратимів! Спільне давнє минуле, спільна історія і спільні пам'ятки об'єднують нас на ниві історії давніх епох, об'єднувати повинні нас і на полі археології! Жорстока боротьба і всі справи політичні нехай будуть поза нами! Залишмо їх дипломатам і державним мужам!»³

Цікаво цю тему обіграє згадуваний уже В. Дідушицький у розвідці про руське сакральне мистецтво⁴, яскравим взірцем якого був віднайдений у 1880 р. Богородчанський іконостас – тогочасна сенсація, знахідка, не менш резонансна, аніж свого часу знайдена в Галичині у 1848 р. статуя язичницького бога Святовида. Власне В. Дідушицький у своєму дослідженні відстоював ідею самобутнього русинського мистецтва. На його думку ці твори, в яких візантійська традиція була пронизана духом заходу, а богородчанський майстер виступав таким собі посередником між Заходом і Сходом, з'явилися в часи Речі Посполитої, коли староруське мистецтво сягнуло свого розквіту.

Також цей образ раю (втраченого раю) добре ілюструється на матеріалах, присвячених вивченню унійної проблематики. Активні осмислення ягеллонської ідеї у польській історіографії датуються 80–90-ми роками XIX ст. і пов'язані з появою систематичних джерельних студій над цією епохою. На межі століть появилася ідея переосмислення історії польсько-литовських стосунків і відбору всього, що могло б стати матеріалом для побудови синтезу історії Польщі. Процес концептуалізації ягеллонської ідеї у науці розпочався у працях В. Абрагама, Я. Фіялека, С. Смольки, А. Левицького, С. Кутшеби, О. Бальцера, присвя-

¹ Центральний державний історичний архів України у Львові, фонд 192 (Крайове археологічне товариство), опис 1, справа 1, аркуші 21–22.

² Н. Булик, Археологічні осередки Львова (1875–1914): Наукові пошуки та польові здобутки [в:] Археологічні дослідження Львівського університету, 2008, вип. 11, с. 210.

³ S. Krzyżanowski, Mowa miana dnia 20 lutego 1876 r. na pierwszym posiedzeniu wydziału [w:] Przegląd Archeologiczny, 1876, r. 1, z. 1, s. 5.

⁴ О. Руденко, Естетичні погляди на сакральне мистецтво В. Дідушицького [в:] Вісник Львівського університету. Філософські науки, Львів, випуск 6, 2004, с. 165–172.

чених різним, головню правничо-адміністративним аспектам та проблемам польсько-литовської унії. Вони репрезентували досить однобічний погляд на унійний процес, підтримуючи традиційний апологетичний погляд на співіснування поляків, литовців та українців у межах єдиної держави¹. У дослідженні «Унія Польщі з Литвою» С. Кутшеба, чий погляди були типовими для польської історіографії того часу, констатував вигоди сторін від такого союзу. Польща ставала наймогутнішою країною регіону, а Литва залишала за собою певну самостійність у вибудовуванні внутрішніх стосунків; зв'язок з Польщею забезпечив Литві прийняття західної культури та підтримку у боротьбі з хрестоносцями, а згодом і з Москвою².

Зі здобуттям державної незалежності Польщі ягеллонська ідея, а з нею і образ ідеальної держави – Речі Посполитої Обох Народів – отримала новий імпульс у своєму розвитку, що було пов'язано з необхідністю доведення історичної легітимності перебування в межах польської держави литовських та українських територій. На сторінках ювілейного номеру «Kwartalnika Historycznego» (1937 р.), спеціально створеного до 50-ти ліття видання, О. Галецький виступив з аналізом доробку польської історіографії у цій проблемі. Він зосереджувався на з'ясуванні того, чи є ягеллонська ідея лише красивим гаслом, чи чітко окресленим науковим терміном. Відтак, О. Галецький змальовував апологетичний образ унії в національних та релігійних взаєминах у давній Речі Посполитій. Як прихильник ідеї єдності він вважав, що унія з Литвою не лише не спровокувала занепаду Польщі, але й врятувала її. На його думку, якби не експансія Польщі, вона б розділила долю інших невеликих держав на схід від Римської імперії, таких як Чехія чи Угорщина. Щодо Литви, то О. Галецький також вважав, що унія забезпечила їй культурний поступ та збереження самостійності³.

Вельми цікавим є й мартирологічний образ Речі Посполитої як жертви агресії сусідніх держав, що постає в контексті тем про поділи держави та втрату нею незалежності. Зокрема, на сторінках «Kwartalnika Historycznego» показовою є дискусія, яка розгорілася з приводу дослідження російського історика М. Кареева про поділи Польщі. Спершу у часописі було опубліковано доволі позитивний огляд цього дослідження, написаний польським істориком К. Валішевським. Щоправда, у примітках редакція часопису висловила своє неоднозначне ставлення до цієї статті К. Валішевського, яка, однак, була опублікована, оскільки, як зазначалося, редакція часопису не могла залишити без оцінки таке дослідження.

Сама робота російського вченого була зосереджена на новому, кризь призму історичного компромісу, трактуванні польсько-російських стосунків молодшим поколінням польських істориків. Зокрема, велика увага приділялася «Нарисам історії Польщі» М. Бобжинського. Ревізія причин занепаду Польщі, а саме перенесення акцентів із зовнішніх чинників на внутрішні, а також переосмислення цивілізаційної місії Польщі на Сході та осмислення політичних подій

¹ J. Maternicki, Kontrowersje wokół idei jagiellońskiej w historiografii polskiej doby neoromantyzmu [w:] Historia jako dialog, Rzeszów, 1996, s. 55–69.

² Sprawy Towarzystwa [w:] Kwartalnik Historyczny, 1914, s.138.

³ O. Halecki, Idea jagiellońska [w:] Kwartalnik Historyczny, 1937, s. 486–510.

кін. XVIII ст., на думку М. Кареева, могла стати підставою зближення поглядів польських та російських істориків. А під цим малося на увазі визнання більшої доцільності в переході Польщі під владу Росії, аніж її поділу між трьома різними державами¹. Таке трактування представником історичної науки держави-агресора Речі Посполитої як нежиттєздатного державного організму викликало обурення самого М. Бобжинського. У наступному річнику часопису було опубліковано його різкий відгук на цей огляд К. Валішевського, в якому йому закидалася неспроможність дати відсіч тенденційним оцінкам М. Кареева щодо поділів Польщі як проблеми, принципової для польської спільноти. М. Бобжинський звинуватив також і редакцію часопису в тому, що до написання відгуку на працю М. Кареева було запрошено не когось із поважних польських істориків, а саме К. Валішевського, праці якого неодноразово і гостро критикували самі ж співпрацівники «Kwartalnika Historycznego» як науково неспроможні². Тоді, обстоюючи позиції наукового плюралізму, редакція опублікувала статтю автора, який виступив під акронімом N, під назвою «Професор Кареев та його погляди на «Занепад Польщі». У ній N різко критично висловлювався про те, що М. Кареев, як і інші російські історики – через належність до надавотитарної державної влади, лише завдяки надзвичайному таланту міг би інтуїтивно проникнути в інше суспільство. Адже у цьому суспільстві кожен може чинити на власний розсуд, керуючись лише законами та звичаями, а не чиеюсь сваволею. Ось чому, як вважає автор, «немає нічого дивного в тому, що М. Кареев, читаючи щирі та відверті дослідження польських істориків, отримані з історичних документів, не може їх зрозуміти»³.

Цей образ Речі Посполитої як жертви агресії та інтриг постає перед нами при ближчому ознайомленні зі здійсненим В. Токажем дослідженням документів російського посольства у Варшаві, вилучених під час повстання під проводом Т. Костюшки. Як і згадувана праця «Ягеллони і Москва» Ф. Папе, поява у «Kwartalniku Historycznemu» в 1917 р. публікації В. Токажа була яскравою ілюстрацією реакції редакційного колективу часопису на суспільно значущі процеси, коли, занурюючись у минуле, дослідники сподівалися знайти відповіді на гострі питання сьогодення. В. Токаж подав докладну історію доволі «химерної» долі цих документів та низки невдалих спроб їх видання⁴. Ці документи містили кореспонденцію Катерини II та її урядовців, інструкції російським офіцерам, що делегувалися на сеймики, списки тих, хто співпрацював з посольством, різноманітні проекти російської влади тощо. Були серед листів й окремі прохання світських та духовних властей до російських чиновників, що, як і відомості про компрометуючі виплати полякам, свідчили про налагоджену співпрацю, яка стала потужною силою в справі деморалізації польського народу. «Це й не дивно, – зауважував В. Токаж, – адже вивчаючи ті з них, що збереглися,

¹ K. Waliszewski, *Historyografia polska przed krytyką rossyjską* [w:] *Kwartalnik Historyczny*, 1888, s. 555–570.

² M. Bobrzyński, *Do szanownej radakcyi «Kwartalnika Historycznego» we Lwowie* [w:] *Kwartalnik Historyczny*, 1889, s. I–V.

³ –N–. Prof. Kariejew i jego poglądy na «Upadek Polski» [w:] *Kwartalnik Historyczny*, 1889, s. 687–702.

⁴ W. Tokarz, *Papiery ambasady rosyjskiej* [w:] *Kwartalnik Historyczny*, 1917, s. 340–349.

важко опиратись глибокому сорому і обуренню, які огортали людей з ревізійної комісії від зафіксованих фактів систематичної і тривалої праці російського посольства, спрямованої на занапащення душ у Речі Посполитій»¹. На думку В. Токажа, ці документи краще, ніж інші історичні факти, виявляли причини безрезультатності всіх спроб польсько-російського зближення наприкінці XVIII ст. Вони ж пояснювали і причини антиросійських настроїв серед більшості представників польського народу. «Попри те, що ініціатива поділу виходила від Пруссії, яку підтримували Росія та Австрія, робота з добору й підготовки польських співпрацівників для знищення держави, над призвичаєнням народу до вигляду занепаляючого краю, позбавлення його шансів на самозбереження та віри в себе, свої сили – завжди нероздільно перебували в руках Росії», – писав В. Токаж².

З попереднього сюжету плавно витікає ще один образ Речі Посполитої – опозиційний до «жертвенного» образ країни як патологічного організму. Доволі рельєфно він постає перед нами у контексті питань про Конституцію 3 травня як поворотний момент польської історії. Загалом, як зауважують дослідники, протягом усього XIX ст. одним з основних критеріїв оцінки польської історії було питання, так би мовити, «здоров'я» держави та нації. Тези про їхню патологічність повторювалися досить часто, ставши своєрідним брэндом офіційної історіографії країн-загарбниць, в інтересах яких було переконувати, що вже напередодні поділу Польща не була життєздатною. Це породжувало твердження, що поділи Польщі були проявом відкритих Дарвіном законів природи, згідно з якими слабший організм рано чи пізно поглинеться сильнішим³.

Перші спроби винести це питання в публічний простір львівської преси спостерігаємо на шпальтах «Przewodnika Naukowego i Literackiego» – додатку до урядової «Gazety Lwowskiej». Це було проурядове видання, що продемонструвало просто дивовижну, як на свій жанр, живучість, оскільки проіснувало від 1873 р. аж до 1919 р. Правда, важливу роль тут відіграла державна фінансова підтримка. Перший редактор «Przewodnika...» В. Лозинський, який керував ним протягом 1873 – 1883 рр., утримував достатньо високий науковий рівень видання, перетворивши його на неофіційний орган Львівського університету, активно друкуючи нариси К. Ліске та його учнів.

Відтак, у статті «Конституція 3 травня і німецькі держави» К. Ліске писав: «Важко уявити собі більш хитру і підступну політику, аніж пруська у стосунку до Конституції 3 травня. Навіть такий пруський патріот, як Гауссер – безсумнівно, найбільш здібний з усіх новітніх німецьких істориків – цього не приховує. Ми, однак, повинні визнати, що не тільки самі піддавали себе небезпеці, яка загрожувала з Пруссії, але й те, що ми самі її створили і викликали. Цей момент має давню дату, варто лише кинути оком на довгий шлях, який тягнувся з 1525 р.»⁴ (тут йдеться про пруський омаж або присягу – офіційну церемонію

¹ Tam samo, s. 341.

² Tam samo, s. 340–349.

³ A. Wierzbicki, Europa w polskiej myśli historycznej i politycznej XIX i XX wieku, Centrum Europejskie Natolin – Wydawnictwo Trio, Warszawa, 2009, s. 127.

⁴ X. Liske, Konstytucja 3 Maja i mocarstwa niemieckie [w:] Przewodnik Naukowy i Literacki, 1873, r. 1, z. 5, s. 392.

передачі Альбрехту Гогенцоллерну у васальне володіння Герцогства Пруссія Королем Польським Сигізмундом I Старим, що відбулася 10 квітня 1525 року – авт.).

Як бачимо згодом, з огляду на суспільний резонанс, спричинений обговоренням участі європейських держав у поділах Польщі, численні дослідження та огляди на цю тему посідали значне місце на сторінках офіційного органу польський істориків – часопису «Kwartalnik Historyczny». Звинувачення Польщі у нежиттєздатності змушували національну історіографію захищатися. Показовою в цьому контексті є розвідка Х. Лісіцького, котрий зосереджувався на висвітленні австрійської політики під час третього поділу Польщі. Він, зокрема, вивчав висновки австрійського державного канцлера В. Каунітца про останню спробу шляхти реформувати Річ Посполиту, зафіксовану в Конституції 3 Травня 1791 р. Як впливало з цього аналізу, у Відні вважали, що ймовірним наслідком запровадження Конституції стане оздоровлення держави. Збільшення ваги королівської влади могло уможливити об'єднання навколо монарха міщанського та селянського станів та переважити міць вельможних родин. Водночас польський король, обмежений у своїй діяльності Конституцією, замість дбати про власний спокій і благополуччя своєї родини, як це було раніше, зверне більше уваги на добробут держави. Віденські політики припускали, що умови республіканізму, обмежуючи королівські права, змушуватимуть його зосереджуватися на внутрішніх справах. Це також мало б звести мілітарні плани нової «республіканізованої» Польщі лише до питань оборони краю, що убезпечувало б сусідні держави від її наступальних проєктів. Устрій такої Польщі, достатньо сильної, щоб існувати та створювати геополітичний бар'єр між Австрією, з одного боку, та Росією і Пруссією – з іншого, і все ж, достатньо слабкої, щоб стати «страшним» сусідом і спокуситися на повернення Галичини, з усіх поглядів видавався австрійцям бажаним¹.

Своєрідні роздуми про Річ Посполиту з погляду її життєздатності спостерігаємо на сторінках часопису «Ruś» (1911 р.) – останнього криптоісторичного наукового видання, створеного у Львові на поч. ХХ ст. Його тематика стосувалася історії східного краю держави та польсько-українських взаємин. У редакційному зверненні, окреслюючи мотиви створення часопису, Ф. Равіта-Гавронський наголошував: «Щораз більший розвиток національного життя, культурний та інтелектуальний поступ не лише повинні відкрити нові напрями діяльності, але й змушують нас до концентрації духовних сил з метою утримання тих позицій, як оборонних пунктів найважливіших справ і національних інтересів. Кожна спільна праця в цьому напрямі не є роботою лише для сьогодення, хоч такою й може видаватися, а є працею для майбутнього»². Як історіографічний феномен, цей часопис є вельми цікавим з погляду своєї оригінальності. Він був першим виданням, повністю присвяченим минулому «східних кресів» – неетнічних польських територій, що свого часу входили до складу Речі Посполитої. На шпальтах цього видання Річ Посполита постає в образі неабияк романти-

¹ H. Lisicki, *Polityka Austrii podczas trzeciego rozbioru Polski* [w:] *Kwartalnik Historyczny*, 1891, s. 235–236.

² E. Koko, *Franciszek Rawita-Gawroński (1846–1930) wobec Ukrainy i jej przeszłości*, Gdańsk 2006, s. 129.

зованому, як такий собі рай, у якому на околицях текли «молочні ріки в медових берегах» та жили «кращі люди держави».

Найбільш показовим для нашого дослідження може слугувати опублікована на сторінках цього видання розвідка М. Дубецького «Один з небагатьох», присвячена особі «князя-козака» Августа Яблоновського. У доволі розлогому вступі до теми автор багато уваги приділив роздумам про причини втрати Польщею незалежності та значення несподіваних, але таких потужних за своїм впливом явищ, як прийняття Конституції 3 Травня, Тарговицька конфедерація, боротьба під проводом Т. Костюшка тощо. Предметом свого вивчення автор зробив погляди ширших шляхетських верств на події в країні, що перебувала на межі краху. Їхні зусилля на шляху провадження реформ залишались мало досліджуваними, писав М. Дубецький, адже традиційно до уваги дослідників потрапляли питання, що розв'язувалися представниками суспільної верхівки у високих кабінетах. А тим часом ближчий розгляд цих тем давав несподівані результати, котрі свідчили про інтуїтивне відчуття звичайними шляхтичами потреби виходу на нову для тодішньої доби дорогу, розраховуючи на допомогу народних мас у відстоюванні незалежності. Саме в їх середовищі першими зароджувались рефлексії про долю селян, а прийняття травневої Конституції було уже спробою якогось вирішення цих дражливих питань.

До таких осіб, котрі задовго до травневих рішень впроваджували у життя схожі до них постулати, належав новгородський воєвода князь Август Яблоновський. Виявляючи незмірну прихильність до селянського населення в Україні на Київщині, він демонстративно ідентифікував себе з українською старовиною. Князь у 1788 р. під іменем Миколи прийняв унію (став греко-католиком), відпустив оселедця і звільнивши частину підданих від панщини, утворив з них надвірний козацький загін з 500 вершників. М. Дубецький представляв його як чоловіка, котрий ще до початку російсько-польської війни за захист Конституції 1792 р., один з небагатьох, ведений радше інстинктами, аніж свідомістю, постановив (нехай лише у власних селах) здійснити зміни в умови правового існування селянського стану, щоби у такий спосіб залучити їх до оборони вітчизни, котра втрачала незалежність¹.

Отже, уявлення про Річ Посполиту, про яку не можна навіть згадувати і «славне минуле» якої читається між рядками у 20-ті рр. XIX ст., еволюціонували на сторінках науково-історичних видань Львова до образу про державу, що у 20–30-ті рр. XX ст. впевнено одягає на себе кам'яні обладунки захисника європейської цивілізації. Реалізація цієї ролі Речі Посполитої як оборонниці Європи та її культурно-цивілізаційних цінностей, що стала стрижневою у творенні загальнонаціональної історичної парадигми, була б неможливою без уявлень про внутрішню організацію самої себе. Відтак спостерігаємо творення образу цієї держави – як спільної колиски різних народів, політична конструкція якої забезпечувала захист та сприяла долученню до цивілізованого світу. Але в якийсь момент ця конструкція розсипалася і переосмислення цього потягло за собою творення наступних образів держави – опозиційних поглядів на Річ Посполиту як жертву агресії та державний організм, що виявив власну нежиттєздатність. Образи Речі Посполитої поставали на перетині професійного зацікавлення

¹ M. Dubiecki, Jeden z niewielu [w:] Ruś, 1911, №.4, s. 349–364.

минулим та потребою відстоювання своїх національних інтересів, а також викристалізувалися у результаті дискусій у власному науковому середовищі. Їх вивчення дозволяє нам наблизитися до розуміння того, як на шпальтах наукових видань Львова формувалися та стереотипізувалися уявлення про минуле Речі Посполитої.

Анотація

Лідія Лазурко, Богдан Янишин. Образи Речі Посполитої на сторінках польських історичних часописів Львова XIX – поч. XX ст.

Стаття присвячена питанню представлення історичних образів Речі Посполитої на сторінках польськомовної наукової історичної преси у Львові – від часу її появи у XIX ст. до тридцятих років XX ст. Показано, що за цей часовий проміжок образи Речі Посполитої еволюціонували у публічному науковому просторі від зумовленої цензурою «невидимості» (20-30-х рр. XIX ст.) до представлення себе у різних іпостасях (20-30-ті роки XX ст.). Найбільш рельєфно проступає образ Речі Посполитої як захисника європейської цивілізації, що у минулому захищала варварів та іновірців, а в часи Другої Речі Посполитої – від комуністичної загрози. Прослідковано генезу ще низки образів Речі Посполитої: як ідеальної держави, що забезпечувала процвітання різним народам та сприяла їхньому доступу до цивілізованого світу; жертви агресії сусідніх країн; нежиттєздатного державного організму. Встановлено, що ці образи Речі Посполитої з'являлися на перетині професійного дослідження історії та потреби науковців відстоювати інтереси власного народу.

Ключові слова: історіографія, наукова періодика, історичний образ, Річ Посполита.

Streszczenie

Lydia Łazurko, Bohdan Janyszyn. Obrazy Rzeczypospolitej na łamach polskich czasopism historycznych XIX i początku XX wieku.

Artykuł poświęcony został zagadnieniom reprezentacji obrazów historycznych dawnej Rzeczypospolitej na łamach polskojęzycznej, naukowej prasy historycznej we Lwowie – od czasu jej pojawienia się w XIX w. do lat trzydziestych XX stulecia. W opracowaniu wykazano, że w tym okresie obrazy Rzeczypospolitej ewoluowały w publicznej przestrzeni naukowej od uwarunkowanej zakazem cenzury «niewidzialności» (lata 20-30 XIX w.) do głośnego pozycjonowania siebie w różnych hipostazach (lata 20-30 XX w.). Bardzo wyraźnie wyłania się obraz Rzeczypospolitej jako przedmurza i obrońcy cywilizacji europejskiej, która w przeszłości broniła świat przed barbarzyńcami i innowiercami, a w okresie Drugiej Rzeczypospolitej – przed zagrożeniem komunistycznym. Odtworzona została geneza innych obrazów Rzeczypospolitej: jako idealnego państwa, które zapewniło dobrobyt różnym narodom i ułatwiło im dostęp do cywilizowanego świata; jako ofiary agresji sąsiednich państw; czy jako niezdolnego do życia organizmu państwowego. Ustalono, że te obrazy Rzeczypospolitej pojawiły się na przecięciu profesjonalnego badania historii i potrzeby naukowców do obrony własnego narodu.

Słowa kluczowe: historiografia, czasopisma naukowe, obraz historyczny, Rzeczpospolita.

Summary

Lydiya Lazurko, Bohdan Janyshyn. Images of the Rzeczpospolita on the pages of the polish historical journals of the XIX th – beginning of XX century.

The article is devoted to the question of representation of historical images of the Rzeczpospolita on the pages of the Polish-language scientific historical press in Lviv – from the time of its appearance in the XIX century to the thirties of the XX century. It is shown that for this time period the images of the Rzeczpospolita have evolved in the public scientific space

conditioned censorship of «invisibility» (20-30-ies. XIX century) to represent oneself in different hypostases (20-30th years of the XX century). Most clearly emerges the image of the Rzeczpospolita as a defender of European civilization in the past defended it from the barbarians and infidels and during the Second Commonwealth – from the communist threat. The genesis of a number of images of the Rzeczpospolita: a perfect state that provided prosperity to different peoples and facilitated their access to a civilized world; victims of aggression of neighboring countries; non-viable state body. It was established that these images of the Rzeczpospolita appeared at the intersection of a professional study of history and the needs of scientist to defend the interests of their own people.

Key words: historiography, scientific periodicals, historical image, Rzeczpospolita.